

ISLAMSKO OBRAZOVANJE U SVJETOVNOM ŠKOLSKOM SISTEMU S POSEBNIM OSVRTOM NA DOPRINOSE NAUCI AKAIDA (1900-1950)

Vahid FAZLOVIĆ
fazlovic.ii@hotmail.com
Muftijstvo tuzlansko

SAŽETAK: Vjersko obrazovanje Bošnjaka se kontinuirano odvijalo i u svjetovnim školama kao i u islamskim odgojno-obrazovnim ustanovama tokom cijele prve polovine dvadesetog stoljeća. U ovom radu smo najprije ukazali na višestruke izazove s kojima su se muslimani u Bosni i Hercegovini suočavali na putu uspostavljanja savremenijeg islamskog educiranja u svjetovnom školskom sistemu onog vremena. Među pitanjima od najvišeg značaja za unapređenje izučavanja islamske vjeronauke kojima se Islamska zajednica u tom periodu bavila, dominirala su sljedeća: reorganizacija islamskog školstva, reforma nastavnih planova i programa, udžbenička literatura na bosanskom jeziku i kadrovi. S obzirom na to da je sistem obrazovanja iza kojeg je stajala država bio sigurniji i uređeniji od obrazovanja u vjerskim zavodima, najprogresivnije se razvijala ona vjerska udžbenička literatura koja je bila namijenjena za islamsku vjeronauku. Posebnu pažnju poklonili smo vjeronaučnim udžbenicima s prevladavajućim akaidskim sadržajima jer su neki od njih ponijeli epitet cjelovitih i, sve do danas, cijenjenih akaidskih djela. Uz to smo istakli veći broj uglednih predavača islamske vjeronauke, imajući na umu da su svi oni dali veoma zapažene priloge razvoju akaidске misli u prvoj polovini dvadesetog stoljeća.

Ključne riječi: islamska vjeronauka, udžbenici, akaid, kelam, profesori islamske vjeronauke

Uvod

Pored onog u islamskim odgojno-obrazovnim institucijama, vjersko obrazovanje je tokom cijele prve polovine dvadesetog stoljeća bilo zastupljeno i u svjetovnim školama. Među predavačima islamske vjeronauke u osnovnim i srednjim školama bili su i brojni naši eminentni alimi tog vremena, koji su istovremeno ostvarili vrijedne opuse u oblasti nauke kelama. S tim u vezi, zanimljivo je

saznanje da su u okvirima sekularnog sistema obrazovanja nastali prestižni vjeronaučni udžbenici s dominantnim akaidskim sadržajima. Prije nego što to pokažemo predstavljajući značajnija djela i istaknute predavače islamske vjeronauke, ukazat ćemo na višestruke izazove s kojima su se Bošnjaci suočavali na putu etabliranja savremenijeg vjerskog obrazovanja u svjetovnom školskom sistemu u prvoj polovini dvadesetog stoljeća.

Islamska vjeronauka u svjetovnim školama

Podsjetit ćemo da su austrougarske vlasti već 1880. godine donijele Uredbu o osnovnom školstvu, predviđajući na tom nivou postojanje tri tipa škola: opće narodne škole, privatne i konfesionalne škole. Opće narodne škole su nakon navršene šeste godine mogla pohađati djeca svih konfesija. U Uredbi se s posebnom pažnjom tretiralo pitanje vjeronauke.

Taj nastavni predmet je u sve četiri godine izučavan po dva časa, a na listi predmeta nalazio se na prvom mjestu. Vjerskim vlastima se prepušta puni nadzor nad vjeronaukom, a od škola se zahtijeva da osiguraju optimalne uvjete za njezino izvođenje. Sličan tretman ovog predmeta u školama ostao je do kraja okupacije.¹

Posebno je razmatrano stanje islamske vjeronauke u sredinama u kojima nisu postojali mektebi. Zaključcima Prve islamske prosvjetne ankete iz 1910. godine predviđeno je da se u tim mjestima uz osnovne škole osnuju jednogodišnji *ihitijati sunufi* (dodatni kursevi) namijenjeni samo za nastavu vjeronauke, s tim što će se ovaj predmet redovno izučavati i u četverogodišnjem školskom planu. Vakufsko-mearifski saborski odbor bi preuzeo brigu da osigura dovoljan broj sposobnih vjeroučitelja, te da zajedno sa Zemaljskom vladom sudjeluje u rješavanju prostornih uvjeta za rad ihtijatu sunufa. (Zapisnici islamske prosvjetne ankete, 1910-1911:37/44/45)

U okviru Druge islamske prosvjetne ankete, izrađen je poseban plan i program u dvogodišnjem mektebu za djecu koja će nastaviti školovanje u osnovnoj školi. Izrađen je i nacrt vjeronaučnih knjiga za četiri razreda osnovnih škola. U prvom razredu izučavani su: Kur'an, Tedžvid, Ilmihal – druga vjeronaučna knjiga. Ilmihal obuhvata sljedeće oblasti: akaid (imanski šarti), efalul-mukellefin (fardi ajn i kifaje) i ibadat (namaz, post, zekat i hadž). Gradivo u drugom razredu predaje se prema istim udžbenicima, uz napomenu da se imanski i islamski šarti šire obrade. U trećem razredu zastupljene su iste knjige, uz naglasak da se gradivo izučava u proširenijoj formi, a u četvrtom razredu se dodaje tarihul-islam i ahlak. Pisanje i štampanje vjeronaučnih udžbenika, uz postavljanje rokova i pedagoških kriterija, povjereno je Muallimsko-imamskom društvu.²

Iako su mnoge zamisli savjetovanja u okviru spomenutih prosvjetnih anketa ostale samo u zapisnicima, određenih konkretnih pomaka na planu savremenije islamske i općeobrazovne edukacije ipak je bilo. Između ostalog, stručnije i odlučnije se pristupilo izradi nastavnih planova i programa vjerske nastave, kao i pisanju udžbenika na bosanskom jeziku, istina u to vrijeme više arebičkim pismom. Pored toga, prvi put su Bošnjaci, nakon više od dvije decenije poprilične prosvjetno-strukturne dezorijentacije u koju su zapali poslije austrougarske okupacije, pokušali da zvanično i sistematično sagledaju realno stanje muslimanskog školstva, posebno u domenu početne nastave i osnovnog obrazovanja.

Što se tiče srednjoškolskog obrazovanja u prvim decenijama dvadesetog stoljeća, u Bosni i Hercegovini mali broj školskih ustanova djeluje na tom nivou. Prva srednja škola koju je Monarhija 1879. godine otvorila bila je Realna gimnazija u Sarajevu. Prema nastavnom planu ove srednje škole, vjeronauka je pozicionirana na prvom mjestu i izučavana je tokom osmogodišnjeg školovanja, po dva časa sedmično. Vjeroučitelji su, kao i u osnovnim školama, angažirani isključivo uz saglasnost vjerskih zajednica. Po uzoru na sarajevsku gimnaziju, i u drugim srednjim školama vjeronauka je imala približno isti status.

Zasebno ćemo spomenuti ruždije, niže srednje škole općeobrazovnog tipa koje su bile dostupne pripadnicima svih konfesija u Bosni i Hercegovini. Osnovane su u osmanjskom periodu s ciljem da se u njima pripremaju službenici za administraciju. U ovim školama je, prema reformiranom nastavnom planu iz 1906. godine, vjeronauka izučavana u sva četiri razreda po tri časa, a nakon njezine reorganizacije 1913. godine, po dva časa.³

Poslije Prvog svjetskog rata, islamsko obrazovanje u školama našlo se u nezavidnom položaju. Pored postratnog siromaštva i teških materijalnih uvjeta u školama, novo državno ustrojstvo je pogodovalo brojnim vidovima diskriminacije učenika bošnjačke nacionalnosti. U udžbenicima općeobrazovnih predmeta u osnovnoj i srednjoj školi našli su se neprilagođeni i uvredljivi sadržaji koji su poticali na vjersku i nacionalnu netrpeljivost, na što su energično reagirala najviša tijela Islamske zajednice. Sličnu zabrinutost izazivali su i pojedini omladinski listovi koji su dijeljeni učenicima, a u nekim dijelovima zemlje su u prisustvu muslimanske djece u školama obavljane pravoslavne molitve i svetosavske slave. O svim navedenim, i drugim sličnim pojavama u školama, Vrhovno starješinstvo Islamske vjerske zajednice je redovno obavještavalo Ministarstvo prosvjete, zahtijevajući hitne i odgovarajuće mjere.

Ovako nepovoljna klima u školstvu itekako je otežavala odvijanje islamske vjeronauke na svim nivoima obrazovanja. Vlasti su otvoreno opstruirale uključivanje u nastavni proces potreban broj vjeroučitelja pravdajući to ograničenim budžetskim sredstvima. Vrhovno starješinstvo Islamske vjerske zajednice je zahtijevalo da se poštuje Zakon o vjerskoj nastavi, i da se u svim školama, gdje postoje potrebe i uvjeti, postave vjeroučitelji. Osim toga, traženo je da se omogući vjeronaučna nastava u svim odjeljenjima najmanje dva sata sedmično, zatim da se odobre vjeronaučni planovi, programi i udžbenici koje propišu vjerske vlasti, a da se istima omogući pravo nadzora vjerske nastave. Samo pobrojani zahtjevi koji se odnose na pitanje vjeronauke dovoljno govore o odnosu vlasti prema islamskom obrazovanju unutar državnog obrazovnog sistema u dvadesetim i tridesetim godinama prošlog stoljeća.⁴

¹ O tadašnjem osnovnoškolskom obrazovanju više vidjeti: Papić, 1972:41-62.

² O ovim i sličnim pitanjima više vidjeti u: Zapisnici sjednica islamske prosvjetne ankete, 1912:30-49.

³ Kao svjetovne škole, ruždije su u austrougarskom periodu značajno utjecale na afirmaciju maternjeg jezika i razvoj pismenosti među Bošnjacima. Više o ovim školama vidjeti u: Hasanović, 2008:164-170.

⁴ O spomenutim poteškoćama u tadašnjem sistemu obrazovanja, te o zalaganju Islamske zajednice na njihovom prevladavanju više vidjeti u: Glasnik vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice, 1934:118-129.

Tek nakon donošenja novog Zakona o Islamskoj zajednici iz 1936. godine, islamsko obrazovanje se organizira na široj i povoljnijoj osnovi. Zahvaljujući stanovitim naporima Islamske zajednice, bošnjačkih političkih predstavnika i inteligencije, stanje u obrazovanju se pred raspad Kraljevine uređuje ravnopravnije i nešto više uvažavanja bošnjačkih interesa u toj oblasti.

Međutim, komplicirano stanje u cjelokupnom islamskom obrazovanju tog vremena, pa i u domenu školske vjeronauke, imalo je i svoje dublje unutrašnje razloge. Kako bi se cjelovitije rasvijetlile vlastite slabosti, organizirana je i Treća islamska prosvjetna anketa (1921-1922). U radu Ankete dominirala su sljedeća pitanja: reorganizacija islamskog školstva, reforma nastavnih planova i programa, udžbenička literatura na bosanskom jeziku i kadrovi.

Ponovo je razmatrana korelacija između mekteba i osnovnih škola, što se već dugo nadavalo kao jedno od zamršenijih pitanja. Progresivna nastojanja da se kraćim trajanjem mektepske pouke, ili uvođenjem dodatnog kursa (*ibtijaz*) uporedo s pohađanjem osnovne škole, odnosno uvođenjem samo prijemnog ispita kod direktnog upisa u školu radi racionaliziranja vremena, djelimično su prihvaćena.

Anketom je zaključeno da se islamskoj vjeronauci u srednjim školama pokloni daleko veća pažnja jer je taj nivo obrazovanja, kako je, na primjer, mislio Safvet-beg Bašagić, važan za profiliranje bošnjačke inteligencije. S tim u vezi, zacrtan je program vjeronauke za oba stupnja srednjih škola s pažljivo kreiranim tematskim sadržajima. Za realizaciju takvog programa bili su potrebni adekvatni udžbenici i stručan profesorski kadar, u čemu se već dugo veoma oskudijevalo.

Treba istaći da početkom dvadesetog stoljeća u Bosni i Hercegovini nije bilo vjerskih udžbenika na maternjem jeziku. Za pojavu prvih udžbenika na maternjem jeziku, istina štampanih arapskim pismom

(arebica), posebne zasluge pripadaju reisu Džemaludin-ef. Čauševiću.

I decenijama kasnije, nedostatak udžbenika, posebno onih na bosanskom jeziku, ostaje jedno od gorućih pitanja u cjelokupnom islamskom obrazovnom sistemu. Ovakvo stanje nailazilo je na oštre kritike pojedinih listova i autora. U jednoj od kritika objavljenih u časopisu *Islamski svijet* (1934), autor iznosi osudu zbog nepostojanja adekvatnih srednjoškolskih vjeronaučnih udžbenika te zaključuje kako to "nije samo kulturna sramota naša nego i zlo koje priječi da pravi i istinski islam uđe u duše omladine, da postane njihovo duhovno svjedočenje i društveni stav".⁵ I ranije su se mogle čuti slične kritičke ocjene prema kojima se za povećanu ravnodušnost prema vjeri i njezinim vrijednostima u to vrijeme okrivljuje vjeronaučna nastava u srednjim školama, neadekvatan program i udžbenici, te slaba osposobljenost vjeroučitelja. (Novo vrijeme, 1930:2)

Iako je stanje vjeronaučne nastave bilo nezadovoljavajuće, o toj temi se nije mnogo pisalo, što je veoma čudno. Među rijetkim alimima koji su ovo pitanje detaljnije analizirali bio je Abdurahman-ef. Čokić. On se, kao dugogodišnji gimnazijski profesor islamske vjeronauke, osjetio pozvanim, te je u podužem radu (pet nastavaka) u *Hikmetu* iznio svoje poglede na stvarne uzroke narastajućeg zanemarivanja vjere. Osvrćući se na spomenute kritike, Čokić opovrgava sud po kojem svu odgovornost za narastajuću indiferentnost prema vjeri treba tražiti u nedoraslim vjeroučiteljima i slaboj vjeronauci, te traži da se pažnja usmjeri prema cjelokupnom sistemu odgoja i obrazovanja u tom vremenu. U temeljitoj elaboraciji vjerske nastave u školi, prof. Čokić se svojim prijedlozima i novom koncepcijom založio za systemske promjene u pristupu vjeronauci, posebno ističući važnost domaćih udžbenika štampanih latiničkim pismom. (Čokić, 1930:206)

Imajući navedeno u vidu, odluka sa zasjedanja treće Ankete da se udžbenici islamske vjeronauke

u što skorije vrijeme napišu i objave na bosanskom jeziku, latiničkim pismom, ulijevala je određenu nadu i optimizam. Konkretni rezultati na tom polju nisu se brzo ukazali, ali je do značajnijih pomaka došlo u godinama i decenijama koje su uslijedile.

Ozbiljne poteškoće u realizaciji vjeronauke u školama bile su vezane i za nedostatak stručnih nastavnika. U određenoj mjeri je na kadrovske stanje pozitivno utjecalo obrazovanje na Darul-mualliminu, međutim, ova učiteljska škola nije dugo potrajala. Zato su sa zabrinutošću iznošene ocjene da se stanje u vjerskom obrazovanju ne može unaprijediti sve dok se ne odškoluju sposobni vjeroučitelji. Ipak, zahvaljujući školovanju Bošnjaka u Istanbulu, Kairu i drugim centrima islamskog svijeta, kao i na našim najvišim obrazovnim ustanovama, značajan broj uglednih alima je uspješno obavljao vjeronaučnu misiju u svjetovnim obrazovnim ustanovama tokom prve polovine dvadesetog stoljeća.

O udžbenicima i istaknutijim predavačima islamske vjeronauke u onom vremenu, s posebnim osvrtom na doprinose nauci akaida, u nastavku ćemo više govoriti.

Vjeronaučni udžbenici s prevladavajućim akaidskim sadržajima

Prema izvještajima pojedinih škola, u prvim decenijama dvadesetog stoljeća, umjesto naziva predmeta, bili su zastupljeni nazivi knjiga, kao što su: *Multeka* (fikh), *Durri jekta* (akaid), *Halebija* (namaz i drugi obredi), *Isagudžija* (logika). Navedena djela su, pored mnogih drugih, izučavana na školskoj vjeronauci do druge prosvjetne Ankete (1912), a neka od njih i kasnije.

Kao "naučna osnova" za islamsku vjeronauku u Velikoj gimnaziji u Sarajevu, uz odobrenje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu 1894. godine,

⁵ Ovaj zanimljivi kritički osvrt na udžbenike i nastavu u srednjim školama u više nastavaka je objavljen u: Ekremov: 1934.

bili su po razredima tačno propisani naslovi predviđene literature. Među njima su navedeni i sljedeći: *Kur'an, Šuruti-s-salat, Bergivija, Durri jekta, Mali ilmihal, Konjevija, Šerh Bergivije, Munjetu-l-musalli, Multekka, Medžella...* (Hilić, 2000:92-93) I u ruždijama je, naprimjer, vjeronauka predavana na osnovu djela *Risale-i Bergivi*. (Školski glasnik, 1917:99-100)

Dakle, vjerska nastava u tom periodu je u cjelokupnom našem obrazovnom sistemu uglavnom izvođena na temelju djela napisanih na arapskom i na turskom jeziku. Već smo spominjali da su prva djela pisana ili prevedena za potrebe vjerske nastave na bosanskom jeziku štampana arapskim pismom (arebica). Iako su se vjeronaučni udžbenici nastali na ovom pismu neopravdano dugo zadržali, oni su kod nas ispunili veoma važnu svrhu, posebno u vrijeme austrougarske uprave.⁶

Prvi značajniji vjeronaučni udžbenici koji su na tragu intencija treće prosvjetne ankete, kao i stvarnih potreba u vjerskom obrazovanju u školama, pojavljuju se tokom dvadesetih godina prošlog stoljeća. Jedan od njih je privukao osobitu pažnju, a riječ je o udžbeniku *Akaid i ahlak* autora Alija-ef. Kadića.⁷ Izdanje iz 1923. godine štampano je latinicom dok su dva kasnija objavljena na ćirilicom pismu. Udžbenik je služio za realizaciju nastave vjeronauke na "nižem stupnju srednjih i sličnih zavođa", kako je u njegovom uvodu naznačeno. Napisan je višim, intelektualnim stilom, s dobrom metodičkom koncepcijom i predstavljao je značajniji iskorak u nastajanju udžbeničke vjeronaučne literature.

U ovom kontekstu ćemo istaći da je vjeronaučni udžbenik *Akaid i ahlak* Alija-ef. Kadića u značajnoj mjeri okrenut izučavanju osnova islamskog vjerovanja (akaid). U njegovom uvodu (*pristupu*) govori se o: *vjeri (definiciji i potrebi vjere), blagodatima vjere, o vjeri kao prirodnoj, o ljudskom razumu ka putu spoznaje Boga, o savjesti i moralnom zakonu položenom u ljudsku dušu prema kojem čovjek raspoznaje dobro od zla, te o podjeli islamskih nauka*. Imanski šarti su izloženi na prvih četrdeset i pet strana. U poglavlju *Prvi imanski šart* obrađuju se svih četrnaest Allahovih, dž.š., svojstava koja su razdijeljena na sifati-zatijje i sifati-subutijje, kako je to kod nas naslijeđeno iz klasičnih maturidijskih djela. U lekcijama koje govore o ostalim imanskim šartima, daju se osnovna saznanja o melekima, objavljenim knjigama, poslanicima, Sudnjem danu i Božijem određenju. Treba kazati da se na sličan način akaidiska materija i danas izučava u našim medresama, kao i na islamskoj vjeronauci u svjetovnim školama.

Među prvim savremenijim udžbeničkim djelima, pojavljuje se i knjiga *Islam* čiji je autor Abdurahman Adil Čokić. Djelo je napisano 1924. godine latinčkim pismom, na oko 130 stranica teksta. Autor djela je jedan od prvih bosanskih alima koji su o vjerskim pitanjima pisali isključivo latinicom na bosanskom jeziku. On je svojoj knjizi *Islam*, pored opće upotrebe, u prvom redu namijenio ulogu udžbenika vjeronauke u srednjoj školi. Naime, profesor Čokić se, nakon pojavljivanja knjige, obratio obrazovnim vlastima s molbom da mu se otkupi što veći broj primjeraka za

srednje škole kako bi mu se omogućilo da nastavi s pisanjem i štampanjem preostalih pet knjiga s ciljem da predstavi cjelovito islamsko učenje na našem jeziku. Uz to, on naglašava da je "njihovo štampanje potrebno i zbog islamske vjeronauke jer uopće nema vjeronaučnih udžbenika".⁸

Knjiga *Islam*, kao jedan od prvih udžbenika islamske vjeronauke, bavi se skoro cjelokupnim svojim sadržajem akaidskim pitanjima. Osim opće i udžbeničke vrijednosti u vremenu nastajanja, akaidske teme iz ovog izvora su veoma dugo ostale aktuelne i referentne. Brojne nastavne jedinice akaidskih udžbenika i skripti u medresama su tokom više decenija pisane po uzoru na interpretaciju u ovom djelu, a neke su u cijelosti iz njega preuzete.⁹

Pored djela *Islam*, Abdurahman Čokić je za potrebe vjeronauke napisao i djelo *Ilmu-l-kelem*. Ulema-medžlis u Sarajevu verificirao je sadržaj udžbenika i izdao saglasnost da se po njemu može predavati vjeronauka u srednjoj školi. Rukopis *Ilmi kjelama* obuhvata stotinu četrdeset i dvije stranice A4 formata, maksimalno gustog proreda. Ovo djelo do danas nije štampano kao cjelovito izdanje, a u vrijeme njegovog nastajanja, objavljavani su samo pojedini fragmenti. Ono je tek u našem vremenu u cijelosti predstavljeno i valorizirano.

U Čokićevom *Ilmi kjelamu* su dosta temeljito i stručno obrađena značajnija pitanja u oblasti nauke akaida. Stoga ovo djelo nedvojbeno predstavlja naše najobimnije i tematski najrazuđenije akaidsko djelo iz prve polovine dvadesetog stoljeća.

⁶ Bošnjaci su u svojoj kulturnoj povijesti doživjeli transformaciju više pismama. Dugo su se služili bosančicom (srednjovjekovno slavensko pismo, stari tip ćirilice), zatim arebicom, dok nisu ovladali ćirilicom i latinicom. Bosančica kao prvobitno bosansko pismo sačuvala se kod Bošnjaka u osmanskome i austrougarskom periodu, a arebica ostaje u značajnijoj upotrebi skoro do polovine dvadesetog stoljeća.

⁷ Alija Kadić je svršnik Šerijatske sudačke škole u Sarajevu, a položio je i državni ispit u Beču, poslije čega je dugo radio kao profesor arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu. Mahmud Traljić tvrdi da je ovaj autor prvi napisao udžbenike za vjeronauku u srednjim školama na bosanskom jeziku koji su bili u službenoj upotrebi sve dok je vjeronauka imala status obaveznog predmeta. (Više o ovom autoru vidjeti u: Traljić, 1998:126-132)

⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, Službenička dosjea, Veliki župan Sarajevske oblasti – Prosvjetni inspektorat, br. 129/24. U navedenom dokumentu Čokić također moli da se *Islam* "jednim raspisom preporučiti kao priručnik svim srednjim školama". Iz dostupne arhivske dokumentacije saznajemo da je Čokićevoj molbi u vezi s otkupom tek minimalno udovoljeno, međutim, nema pokazatelja da je i data tražena preporuka za korištenje njegove knjige u svim srednjim školama.

Abdurahman-ef. Čokić, važno je to u ovoj raspravi o udžbenicima vjeronauke potcrtati, dao je izraziti doprinos izučavanju islama u sistemu općeg obrazovanja. On je u svojstvu profesora islamske vjeronauke skoro pune tri decenije, od 1917. do 1945. godine, islamu i njegovim vrijednostima poučavao generacije učenika u mostarskoj, sarajevskoj i tuzlanskoj gimnaziji. Kao istaknuti alim i pedagog bio je angažiran u Komisiji za polaganje državnog ispita za profesore islamske vjeronauke.¹⁰

Početak tridesetih godina, izvođenje nastave islamske vjeronauke je značajno unaprijeđeno štampanjem udžbenika *Ilmu-l-kelem*, koji je napisao Mehmed-ef. Handžić. Riječ je, bez sumnje, o jednom od najboljih vjerskih udžbenika koji su se tada pojavili na našem jeziku. Iako Mehmed-ef. Handžić nije dugo sudjelovao u izvođenju nastave iz islamske vjeronauke, on je, zahvaljujući svom svestranom islamskom obrazovanju i već solidnom profesorskom iskustvu stečenom u Gazi Husrev-begovoj medresi, uspio da napiše prestižan vjeronaučni udžbenik. Handžićev *Ilmu-l-kelem* predviđen je kao udžbenik islamske vjeronauke za osmi razred srednjih škola, a koncipiran je prema Programu koji je propisao Ulema-medžlis u Sarajevu. Udžbenik je štampan na osamdeset stranica u izdanju Vakufske direkcije u Sarajevu 1934. godine, od kada je korišten kao zvanični srednjoškolski udžbenik islamske vjeronauke.¹¹ *Ilmu-l-kelem* Mehmed-ef. Handžića, baš kako mu i naslov kazuje, u cijelosti razmatra akaidiska pitanja. Stoga ovaj vjeronaučni udžbenik istovremeno predstavlja jedno od najznačajnijih akaidiskih djela iz tog perioda. O vrijednosti ovog djela najbolje kazuju njegova brojna dosadašnja izdanja, te njegov status

udžbenika i priručnika akaida u našim medresama koji ima sve do danas.¹²

Smatramo da među značajnije vjeronaučne udžbenike iz onog perioda treba ubrojati *Mali ilmihal* i *Veliki ilmihal* autora Sulejman-ef. Mursela. Prvi je služio za mektepsku i vjeronaučnu nastavu, a po drugom se izučavala vjeronauka u školama, te akaid u nekim našim medresama.

Prema nastavnom planu za islamsku početnu vjersku nauku, Ulema-medžlis u Sarajevu je 1929. godine odobrio *Mali ilmihal* kao udžbenik islamske vjeronauke za prvi i drugi razred osnovnih škola u Bosni i Hercegovini. Udžbenik sadrži osnove iz tri oblasti: akaida, ibadata i ahlaka. Metodčki je osavremenjen i prilagođen uzrastu kojem je namijenjen. Sve lekcije su obrađene u formi kratkih pitanja, te jasnih i preciznih odgovora koji su prijemčivi i lahko pamtljivi. Njegovu praktičnu vrijednost najbolje potvrđuje jedanaest izdanja štampanih latiničkim, ćirilničkim i arebičkim pismom, od 1930. do 1958. godine.¹³

Na osnovu stava Ulema-medžlisa iz 1933. godine, *Veliki ilmihal* je predviđen kao udžbenik islamske vjeronauke za prvi i drugi razred srednjih škola. Pojavio se 1934. godine, poslije čega je imao još tri izdanja što kazuje o njegovoj širokoj zastupljenosti u tadašnjem islamskom obrazovanju. Primjerno pedagoški strukturiran, lijepo stiliziran i jasnim jezikom napisan, *Veliki ilmihal* je tada slovio kao veoma dobar vjeronaučni udžbenik. Njegov sadržaj čine četiri cjeline: *Akaid (Islamsko vjerovanje)*, *Ibadat (Obredoslovlje)*, *Ahlak (Čudoredno vladanje)* i *Povijest islama*.

Sulejman-ef. Mursel je u svom vremenu dao izuzetan doprinos reformi i razvoju obrazovanja Bošnjaka. Posebne zasluge mu se pripisuju kao autoru spomenutih udžbenika

Mali ilmihal i *Veliki ilmihal* čime je, kako ocjenjuju pojedini naši istraživači, "udario temelj muslimanskoj osnovnoj vjerskoj školskoj nastavi na narodnom jeziku".¹⁴

Istaknuti predavači islamske vjeronauke u prvoj polovini dvadesetog stoljeća

Nakon što smo izdvojili i ukratko predstavili značajnije udžbenike vjeronauke, moguće je ocijeniti da su na planu izučavanja islama u osnovnim i srednjim školama, uz evidentne poteškoće na koje smo ukazivali, postizani i zapaženi iskoraci. Uz primjetan progres u domenu udžbeničke literature, treba zapaziti da su islamsku vjeronauku u okvirima svjetovnog školskog sistema predavali brojni istaknuti bošnjački alimi. Pored Abdurahman-ef. Čokića, spomenutog autora vjeronaučnih udžbenika i uglednog teologa, među profesorima islamske vjeronauke nalaze se veoma cijenjena imena, od kojih ćemo spomenuti samo neka.

U Velikoj gimnaziji u Sarajevu, islamsku vjeronauku je, od 1910. do 1921. godine, predavao naš poznati alim Ahmed-ef. Burek. (Kico, 1998:25) Na Šerijatskoj gimnaziji u Sarajevu je dugo u istoj ulozi ostao još jedan naš vrstan alim Muhamed-ef. Pašić. Radio je u ovoj školi od 1918. do 1945. godine, s tim što je u dva maha postavljan i za njezinog direktora. (Traljić, 1998:278) Napomenut ćemo da su profesorsku dužnost na islamskoj vjeronauci obavljali i ugledni alimi kao što su Ibrahim-ef. Čokić i Šaban-ef. Hodžić. Ibrahim-ef. je na Velikoj gimnaziji u Tuzli službovao od 1899. do 1929. godine, gdje pored ostalih predmeta predaje i vjeronauku (Mehmedović, 2018:116), dok je

⁹ Vidjeti, naprimjer: Hadžić, 1975. (Uz ovu napomenu treba kazati da se u udžbeničkoj literaturi slobodnije pristupa kod preuzimanja činjenica iz drugih izvora).

¹⁰ Spomenuta djela *Islam* i *Ilmi kjelem* Abdurahmana Adila Čokića cjelovitije su predstavljena u: Fazlović, 2015.

¹¹ Ovaj udžbenik je odabran na konkursu koji je raspisao Ulema-medžlis u Sarajevu. Najprije program, a zatim i udžbenik, odobreni su u Ministarstvu prosvjete 1933, odnosno 1935. godine. (Handžić, 1934:1)

¹² Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini je 2000. godine

Ilmu-l-kelem Mehmeda Handžića odobrio kao priručnik za akaid u drugom razredu medrese.

¹³ Od 1930. do 1958. godine, *Mali ilmihal* je štampan u šest latiničkih, dva ćirilička i tri arebička izdanja.

¹⁴ O ovom autoru više vidjeti u: Kemura, 1973:20-22.

Šaban-ef. kraće vrijeme radio kao nastavnik u Državnoj realnoj gimnaziji u Bijaču. (Mehmedović, 2018:242) U izvođenju islamske vjeronauke, kako smo ranije naznačili, sudjelovao je i naš znameniti alim i profesor Mehmed-ef. Handžić. On je, uz profesorski rad u Gazi Husrev-begovoj medresi (1932-1937), jedno vrijeme honorarno predavao ovaj predmet na Prvoj muškoj i ženskoj gimnaziji u Sarajevu. (Busuladžić, 1994:61) Još ćemo istaći da je i ugledni alim Kasim-ef. Dobrača predavao vjeronauku u više sarajevskih škola, zatim i u Realnoj gimnaziji u Mostaru. (Traljić, 1998:77)

Ovom prilikom smo skrenuli pažnju na imena nekolicine doista istaknutih bošnjačkih učenjaka, imajući na umu da su svi oni dali veoma značajne priloge razvoju akaidске misli u prvoj polovini dvadesetog stoljeća. Pored njih, u tom periodu je u redovima predavača islamske vjeronauke u svjetovnim školama sudjelovala cijela plejada naših alima.

S tim u vezi, treba imati na umu da je u ono vrijeme bilo privlačno zvanje nastavnika i profesora islamske vjeronauke jer je sistem obrazovanja iza kojeg je stajala država bio sigurniji i uredeniji od obrazovanja u vjerskim školama. Stoga ne čudi da su naši ponajbolji vjerski udžbenici

nastajali upravo u okvirima svjetovnog školskog obrazovanja gdje su se organizacijski i pedagoški standardi striktnije poštovali. U to smo se mogli uvjeriti tokom predavanja određenog broja udžbenika islamske vjeronauke.

Zaključak

Već smo se, govoreći o programima, značajnijim udžbenicima i istaknutim predavačima islamske vjeronauke iz prve polovine dvadesetog stoljeća, mogli osvjedočiti da je izučavanju akaida u osnovnim i srednjim školama dato posebno mjesto. U svim programima i udžbenicima vjeronauke tog vremena, ranije donesenih i pisanih arabicom, a kasnije latinicom i ćirilicom, područje islamskog vjerovanja je bilo u prvom planu.

Ovdje treba ukazati na jednu važnu razliku u pristupu vjerskoj udžbeničkoj literaturi i poučavanju u sistemu vjerskog odnosno općeg obrazovanja. Dok su se u vjerskim obrazovnim ustanovama, medresama i višim teološkim školama, sve do polovine dvadesetog stoljeća, islamske nauke izučavale mahom prema djelima na arapskom i turskom jeziku, vjersko poučavanje u svjetovnim školama pretežno se odvijalo na osnovu udžbenika

domaćih autora, uz pomoć stranih djela prevedenih na bosanski jezik. Naravno, predavači vjeronauke, pogotovo izrasliji među njima, koristili su se i literaturom na stranim jezicima, ali je državni školski sistem nalagao postojanje osnovnih udžbenika za sve predmete, pa i za vjeronauku. Tako se kod nas najprogresivnije razvijala ona vjerska udžbenička literatura koja je bila namijenjena za islamsku vjeronauku. A neki od značajnijih vjeronaučnih udžbenika, nastalih u epohi koju tretiramo, ponijeli su epitet cjelovitih i sve do danas cijenjenih akaidskih djela.

Dakle, među svim udžbenicima koje su bosanski autori pisali u tom vremenu, primat pripada vjeronaučnim, a između njih se naročito ističu oni s akaidskom tematikom. Kao najbolje primjere izdvojili smo sljedeće naslove: *Ilmu-l-kelem* Mehmed-ef. Handžića, *Islam i Ilmu-l-kelem* Abdurahman-ef. Čokića, *Akaid i ablak* Alija-ef. Kadića, te *Mali ilmihal i Veliki ilmihal* autora Sulejman-ef. Mursela.

Imajući sve kazano na umu, osnovano možemo zaključiti da su autori djela namijenjenih nastavi islamske vjeronauke, ali i brojni ugledni predavači ovog predmeta, značajno doprinosili interpretiranju i razvijanju nauke akaida na našem jeziku u prvoj polovini dvadesetog stoljeća.

Literatura

- (1910-1911). *Zapisi islamske prosvjetne ankete*. Sarajevo.
- (1912). *Zapisi sjednica islamske prosvjetne ankete*. Sarajevo.
- (1917). *Školski glasnik*. Sarajevo. VII, 99-100.
- (1930). "Naša srednjoškolska vjeronaučna nastava", *Novo vrijeme*, II, 1, 2.
- (1934). *Glasnik vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*. Sarajevo. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Službenička dosjea, Veliki župan Sarajevske oblasti – Prosvjetni inspektorat, br. 129/24.
- Busuladžić, Mustafa (1944). "Handžić kao profesor", *El-Hidaje*, Sarajevo, VIII, 2-3, 61.
- Čokić, A. Adil (1930). "Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta koji se školuje u savremenoj školi", *Hikmet*, II, 19, 206.
- Ekremov, M. Š. (1934). "Islamski vjeronaučni udžbenici i nastava u srednjim školama", *Islamski svijet*, III, 85-87.
- Fazlović, Vahid (2015). *Islamska apologetika Abdurahmana Adila Čokića*. Sarajevo: El-Kalem.
- Hadžić, Kasim (1975). *Akaid – skripta za II razred Gazi Husrev-begove medrese*. Sarajevo.
- Handžić, Mehmed (1934). *Ilmu-l-kelem – udžbenik islamske vjeronauke za VIII razred srednjih škola*. Sarajevo: Vakufska direkcija u Sarajevu.
- Hasanović, Bilal (2008). *Islamske obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1941*. Zenica: Islamski pedagoški fakultet Zenica.
- Hilić, Hasan (2000). "Vjeronauka u školama za vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine

- (1878-1918)", *Novi muallim*, 2, 92-93.
- Kemura, Ibrahim (1973). "Sulejman Mursel i njegovo djelo", *Glasnik*, Sarajevo, 1-2, 20-22.
- Kico, Ahmed (1998). *Učenje i djelo Ahmeda Bureka*. Travnik: ŠIP DD "Borac" Travnik.
- Mehmedović, Ahmed (2018). *Leksikon bošnjačke uleme*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu.
- Papić, Mitar (1972). *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Traljić, Mahmud (1998). *Istaknuti Bošnjaci*. Sarajevo: El-Kalem.

الموجز

التعليم الإسلامي في النظام التعليمي المدني مع التركيز على الإنجازات في علم العقيدة (1900-1950)

وحيد فازلوفيتش

استمر التعليم الديني عند البشائقة في المدارس المدنية وفي المؤسسات التربوية والتعليمية الإسلامية، على طول النصف الأول من القرن العشرين. وقد أشرنا في بداية هذا البحث إلى التحديات المتعددة التي واجهها مسلمو البوسنة والهرسك وهم يسرون في طريق إنشاء تعليم إسلامي عصري ضمن نظام التعليم المدني في تلك الحقبة. ومن المسائل الأكثر أهمية التي اشتغلت بها المشيخة الإسلامية في سبيل تطوير تعليم الدين الإسلامي في تلك الفترة: إعادة تنظيم التعليم الإسلامي، وإصلاح الخطط والمناهج المدرسية، والكتب المدرسية باللغة البوسنية، والكوادر. ونظرا لكون النظام التعليمي الذي كانت تدعمه الدولة أكثر أمنا وتنظيما من ذلك المطبق في المعاهد الدينية، فقد كانت الكتب المدرسية الدينية الأكثر تطورا تلك التي كانت مخصصة للتعليم الديني الإسلامي. لقد أولينا اهتماما خاصا بالكتب المدرسية الدينية ذات المضمون العقدي، لأن بعضها كانت شاملة وما زالت حتى اليوم محط تقدير واحترام. كما ذكرنا عددا كبيرا من مدرّسي التربية الدينية الإسلامية، آخذين في الحسبان أنهم قدموا خدمات جليلة لتطوير الفكر العقدي في النصف الأول من القرن العشرين.

الكلمات الرئيسية: التعليم الديني الإسلامي، الكتب المدرسية، العقيدة، علم الكلام، مدرسو التربية الإسلامية.

Summary

ISLAMIC EDUCATION IN SECULAR SCHOOLING SYSTEMS WITH A FOCUS ON CONTRIBUTIONS MADE TO THE STUDIES OF AQAID (1900-1950)

Vahid Fazlović

Religious education of Bosniaks was a continuous process in secular as well as in the institutions of religious education and upbringing throughout the second half of the twentieth century. In this article, we primarily aimed at presenting the numerous challenges facing the Muslims in Bosnia and Herzegovina in their attempts to establish an up-to-date Islamic education within the secular schooling system of the time. During this period, amongst the most significant issues, the Islamic Community dealt with improving the standards of religious education studies alongside: restructuring of Islamic education, reforms of teaching plans and programs, textbooks in the Bosnian language, and staffing. Since the education system supported by the state was better organized, thus the subject of religious studies in state schools was progressing faster than religious education which was arranged within religious institutions. We here especially focused on textbooks for religious studies that contained prevalently aqid topics since some of those became known as comprehensive works in aqid and are highly esteemed to the present day. We also listed a significant number of renowned teachers of Islamic religious studies who made outstanding contributions to the development of aqid in the first half of the twentieth century.

Keywords: Islamic religious studies, textbooks, aqid, 'ilmu-l-kalam, professors